

Normens vägar och frågetecken

GÖRAN THERBORN

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Normens tre budskap

Normen och det med normen överensstämmande, det normala, har tre olika budskap till oss. En norm anger för det första *vad* någonting är. På franska revolutionens tid kunde det handla om *vad* en meter är för någonting. I samtida EG-tider handlar det som kallas "normalisering av Europa" bla om att fastställa vad en gurka eller ett äpple är. Det normala säger oss också *hur* en befolkning *ser ut*. Dennas egenskaper och beteenden tenderar att bilda ett symmetriskt mönster, bestämt av ett medelvärde och en standardavvikelse, en sk normalkurva eller normalfördelning. För det tredje anger en norm hur aktörer *bör handla*.

Normer som definition, som faktisk fördelning och som handlingsföreskrift anger alla något vi som aktörer och iakttagare har anledning att *förvänta* oss. Alla tre normaliseringsprocesserna har som effekt, funktion om man så vill, att reducera ovissheten i det sociala livet, och därmed att bidra till en social ordning, i betydelsen förutsägbarhet.

När förväntningarna på det normala sviks, behandlas besvikelserna på olika sätt. Det som inte svarar mot normens definition är inte äkta, det är falskt. Det som skiljer sig mycket från normalkurvans medelvärde är avvikande från det vanliga, är onormalt, antingen mer/bättre eller mindre/sämre än väntat. Den som inte handlar efter gällande norm, handlar oriktigt eller orätt. Men i alla tre fallen finns något gemensamt. Felslagna normativa förväntningar förblir riktiga, så länge normen gäller. Häri ligger en viktig aspekt av normens bidrag till social ordning. Och i alla tre bemärkningarna är normens giltighetstid principiellt obegränsad (Jfr Strömholm 1979:165; Luhmann 1991:60ff). En förändring kan bara noteras i efterhand.

I samtidshistorien har förtröstan på det normala spelat en särskilt, sas onormalt, stor roll vid två tillfällen. Den första var i USA efter första världskriget, där "Tillbaka till det normala" (Back to normalcy) blev de konservativas, med president Hardings valseger framgångsrika fältrop. Den andra är i den postkommunistiska antikommunismens Östeuropa. Ibland kan längtan efter vad man uppfattar som "normalt" kanske te sig patetisk. Som när det antikommunistiska partiblockets i Bulgarien målsättning presenteras som "tillbaka till en normal stat", vilken implicit inrymmer alla de växlande, men mestadels auktoritära och ofta våldsamma, former som den bulgariska staten antog före de kom-

munistiska "46 åren i absurditet" (Bojadsheva 1991). Också i mera ambitiösa östeuropeiska analyser kan det normala inta samma oproblematiske självklarhet, som tex hos Adam Michnik (1992:51) i hans jämförelse mellan Polen och Franco-Spanien, med den senares "normala marknadsekonomi och normala ägandeförhållanden".

Den som väntar på det normala, väntar alltid på det rätta och behöver inte lära sig något nytt, har ingen anledning att kritiskt ompröva sina förväntningar när de sviks. Samtidigt är karaktéristiken av något som utanför det normala en effektivt avfärdande "stämpling" av något som avvikande, som något oäkta, ovanligt och orätt. Men förr eller senare förändras det mesta av det normala, och därmed, om inte förr, också gränserna mellan det normala och det abnormala.

Normativt och icke-normativt handlande

Det är naturligtvis normen som handlingsregel som är normbegreppets centrala betydelse i sociologin. Under 1960- och 70-talens turbulens, i svallvågorna efter den sänkta strukturfunktionalismen, och under 1980-talets konvalescens spelade både begreppet och de problem det hänför sig till en tämligen undanskymd roll inom ämnet. Efter Robert Mertons fortsättningsartikel 'Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie', i Merton (1957), skedde ingen större utveckling av sociologisk normanalys förrän James Colemans bok kom (1990) – eller däromkring. Ett viktigt, något tidigare bidrag är dock Rossi and Berk (1986), och säkert har andra kolleger något annat exempel att dra fram.

Den sk etiketterings- eller stämplingsteorin (Becker 1963; Matza 1969) om normativa avvikelser och avvikare dominerade det normrelevanta sociala fältet under 60- och 70-talen. Oavsett hur man bedömer dess insats där (om detta se Scull 1988), är det klart att det inte var normerna som stod i focus för stämplingsteoretikerna, utan snarare definierandet/skapandet av avvikare och avvikelser, av avvikaridentiteter och -karriärer.

Först genom den rationella valhandlingsteorins framstötter, inte minst mot sina egna gränser, har normbegreppet igen kommit i focus för samhällsvetenskaplig diskussion. Jon Elster (tex 1989) har här spelat en mycket viktig roll, och mycket av det nya intresset för normers uppkomst kom från spelteoretiskt håll (Ullmann-Margalit 1977; Axelrod 1986).

Hittills har mycket av den diskussionen blivit instängd antingen i rational-choice-teoretikernas löpgravar för intagandet av den samhällsvetenskapliga staden eller i anti-rational-choice-teoretikernas bunker. (För några exempel nyligen på det senare, se tex Münch 1992:152-5;

Alexander 1992:217n). Här ska jag lämna det kriget åt sidan och avstå från både funderingar och ställningstaganden om rationell valhandlings-teori är en bra eller dålig grundval för samhällsvetenskapande, om normers uppkomst kan/bör förklaras ur rationella aktörers val eller om rationella val kan/bör ses som härrörande ur rationalistiska värderingar och normer. Oavsett vilket kan och bör mycket sägas och undersökas om normers fungerande och förändring.

En lämplig utgångspunkt för en analytisk, snarare än metateoretisk, diskussion om normativt handlande har Jon Elster (1989: kap 3) gett oss. Utifrån hans resonemang, som har en delvis annan infallsvinkel, kan vi göra en distinktion mellan egennyttigt eller egenintresserat och normativt handlande som en skillnad mellan handlande bestämt av handlingens förväntade utfall för aktören och handlande bestämt av att aktören följer en regel. Intressebestämda handlingar styrs av *situationsväxlingar* i (förväntade) kostnader och belöningar. Den andra, den typiskt normativa, av de regler aktören lärt sig och de regelrelevanta situationstolkningar han eller hon gör. Ekonomiska analyser av pris- och kostnadseffekter och sociologiska av aktörernas kultur och/eller strukturella lokalisering svarar mot de båda typerna av handlingar. (Se vidare Therborn 1991, 1993).

Den viktiga poängen med Elsters distinktion är att den kan tillämpas empiriskt, utifrån observeras på ett åtminstone principiellt entydigt sätt och inte är beroende av tolkningar av aktörernas motiv. *Rent normstyrt handlande är sådant som inte påverkas av handlingssituationens konsekvenser eller -implikationer för aktören.* Det normativa handlandet påverkas inte av löneförhöjning eller sänkta priser, av om chefen ser på eller inte, av om det blåser höger- eller vänstervind, av närvaron av vackra män eller kvinnor. Handlande i rationellt intresse, däremot, tar hänsyn till sådana förändringar, mer eller mindre. Inte heller berör Elsters typologi ställningstaganden i metasociologiska höna-ägg-debatter om normers ursprung. Den är meningsfull vare sig normerna kommer som sociala urgemenskapers ägg eller från rationella hönors beslut.

Elster presenterar en tio items lång och rätt utförlig lista på viktiga sociala normer. Han säger visserligen uttryckligen, att den inte är uttömmande, men två-tre sorters normer är så betydelsefulla, att deras frånvaro på listan ter sig märklig. En är *språkregler*, dvs normer för korrekt eller åtminstone begripligt kommunikativt handlande genom ett språk, en annan är samtalsnormer, dvs normer för när, hur, och i vilken ordning man bör tala med andra människor. Anthony Giddens (1984:22), som annars inte har så mycket att säga om normer, trycker med rätta på den vardagliga tyngden i språk- och samtalsregler.

Ett tredje slags oerhört viktiga sociala normer, som Elster helt går förbi, är *rollföreskrifter*. Särskilt yrkesroller och formella organisations-

roller präglar otvivelaktigt mycket av samtida sociala handlande. Vad vi gör i vårt arbete, hur vi möter andra människor och hur vi hanterar nya situationer inom ramen för vårt arbete är i första hand normstyrt, likaså hur vi uppträder som ledare för och/eller medlemmar i en organisation. (Se vidare March & Olsen 1989.) Vidare torde det vara uppenbart, att även sekuliserade, individualiserade samhällen fortfarande delar och lär ut mans- och kvinnoroller, även om rollerna har blivit mindre och mindre differentierade. Hur mycket prägling vi får av andra rollhäften i samhället förefaller vara mera oklart, t ex föräldra- eller mamma/pappapollen.

Den styrande handlingsregeln behöver differentieras, mellan *sociala* och *personliga* normer – trots att varken min eller Elsters distinktion är avsedd att vara uttömmande av varje slags socialt handlande. Emotionellt handlande, t ex, lämnas här åsido.

Jag handlar efter en social norm, om jag gör som min arbetsgivare, mina kolleger, min organisation, eller min omgivning i övrigt anser att jag bör handla. Men jag kan avstå från en kostnads-/belöningskalkyl också genom att följa en självvald livsprincip, utan hänsyn vare sig till andras reaktioner eller till handlingens omedelbara konsekvenser för mig. Då, och bara då, handlar jag som en riktig *individualist*. Den ifrånsyrda principmänniskan, den sturige protestanten, var det klassiska exemplet. Men i den mån det ligger någonting i sociologin om de självvalda livsstilarna, så ligger det här. I de individuella avhoppen från arbetets både belönings- och regelsystem, till att resa jorden runt, att flytta ut på landet eller någonting annat, i den prisokänsliga och modeberoende fritidssysselsättningen.

Nödvändigheten av att skilja ut denna senare form av normstyrt handlande understryks av implikationerna i ett intressant resonemang hos James Coleman (1990:266), den sociolog som under senare tid gett det viktigaste bidraget till normalanalysen. Colemans handlingsteori (1990: kap 3) för in ”rätt att handla” (*rights to act*) och kontrollen av dessa rättigheter som de resurser som förekommer i ekonomiskt, socialt och politiskt utbyte. Då får förekomsten av en norm en tydlig men speciell betydelse, som ”ett tillstånd i vilket den socialt definierade rätten att kontrollera en aktörs handlande inte innehas av aktören utan av andra”. I fallet med handling utifrån personliga inre normer ligger kontrollen över handlandet hos dessa en gång valda principer, men varken hos det kalkylerande jaget eller hos andra.

Men vi kommer inte så långt med uppdelningar mellan olika slags handlande. Det mesta av vårt handlande torde vara framdrivet av en blandning av normativa principer och en bedömning av egna för- och nackdelar. (Det är också Elsters 1989:151 uppfattning.) Ett intressant, och i dessa dagar aktuellt exempel ger Urban Laurins (1986) avhandling

om skattefusk. De viktigaste sambanden mellan å ena sidan (uppgivet) fusk med inkomster och/eller avdrag och ett batteri förklaringsvariabler var skattemoral, möjligheter att fuska med avdrag eller inkomster, kön samt uppfattningen om vad andra gör. Men som vanligt förblev det mesta av variansen, ungefär 60 procent, oförklarad.¹

Variabler för normativt handlande

Viktigare än indelningar blir att söka reda ut under vilka betingelser aktörer tenderar att handla huvudsakligen enligt det ena eller det andra.

Det är på tre områden vi bör leta:

- i aktörernas socialisationshistoria;
- i aktörernas sociala handlingsmiljö;
- i handlingssituationens placering i sociala handlingssystem.

Till det tredje ska jag återkomma senare. Låt mig här antyda några variabler av betydelse för de två förstnämnda.

Aktörernas socialisationshistoria har två uppsättningar grundvariabler, såvitt jag kan se. Den ena hänför sig till det samhälle där socialisationen ägde rum, den andra till den typ av familj, alternativt/komplementärt, den organisation där aktören förväntades lära sig relevanta normer.

Ju högre grad av *samhälleligt självförtroende*, dvs av förmåga till kollektivt självstyre och tillit till samhälleliga normkällor, desto starkare och varaktigare normativ socialisering av aktörerna. Historiska erfarenheter av samhällelig framgång eller samhälleliga nederlag och av relationen mellan normkällornas ord och gärningar torde kunna användas som empiriska indikatorer på "samhälleligt självförtroende". För Medelhavssamhällena i allmänhet och Sicilien i synnerhet har den schweiziske etnologen Christian Giordano (1992) visat på de anomiska effekterna hos "historiens bedragna".² För det f d DDR har Christiane Lemke (1991) gjort en relevant studie av den politiska socialisationens misslyckande.

Vidare, ju större *social kontinuitet* mellan socialisation och aktuellt handlings-sammanhang, desto effektivare normativ prägling bör vi vänta oss. Ju större omvälvningar över tid, och ju större de kulturella skillnaderna i rum mellan olika socialisationsmiljöer, ju mer social rörlighet, desto mer av egenlyttigt handlande bör vi vänta oss.

Men vi bör också beakta den *sociala differentieringen* av socialisation inom en given samhällelig eller kulturell miljö. Redan av förekomsten av social differentiering och av genetiska tillfälligheter bör vi vänta oss ett visst antal avvikare i varje generation. Med stora skillnader i levnadsförhållanden har vi anledning att förvänta betydande skillnader i "investering" eller engagemang i norminläring och därmed variationer

i omfattningen och tillförlitligheten i (nästa generation) aktörers normativa handlande. Dvs, ju mer tid, energi och omtanke som föräldrar/lärare ägnat åt socialisering, desto mer normstyrkt handlande bör vi kunna vänta av aktörerna.

I detta avseende kan vi vänta oss både klass-, och tidsvariationer. En grov klassindelning ger vid handen, att ett mindre normstyrkt handlande bör förväntas från de allra högsta och de allra lägsta samhällsskikten (cf. Coleman 1990:286-7). Över tid finns det en tendens till att föräldrars framtida beroende av sina barn minskar och till att barns beroende av sina föräldrars åsikter och åtgärder minskar. Pensioner, TV och barnomsorg m m kan förväntas minska såväl föräldrars utlärande som barns inlärande, och därmed också det normstyrda handlandet.

Aktörernas handlingssammanhang kan också väntas ha sin betydelse för omfattningen av deras normativa handlande. Särskilt tre aspekter torde påverka normtrogenhet. För det första, ju mer *synligt*, eller granskningsbart, aktörens handlande är – ju större risken för upptäckt av avvikelser – desto större sannolikhet att det följer rådande normer. För det andra, ju mer *beroende*, i andra avseenden, aktören är av en normbärande social omgivning, desto striktare normativt handlande (Jfr Hechter 1987; Coleman 1990:275ff). Av detta följer bl a, att aktörer kan förväntas handla normstyrkt i relation till arbets-, organisations- och gängkamrater men mindre så i förhållande till frånvarande ägare, kunder, andra organisationer eller gäng och tillfälliga möten.

För det tredje, ju mer aktören *identifierar* sig med normkällan, desto mer normtroget handlande. Förekomst av konkurrerande normkällor, samt social eller institutionaliserad emotionell distans till en given normkälla är empiriskt gripbara indikatorer på omfattningen av identifikation med en given normkälla, arbetsgivaren, organisationsledningen, bekantskapskretsen, maken eller vem det nu är.

Samexistensen och det vanliga samspelet mellan norm och intresse gör att vi också kan anta en tendens till *tröskeleffekter*. Om belöningen för onormerat handlande drastiskt ökar, men inte upptäcktsrisken, eller om den tidigare sociala kontrollen plötsligt släpper, har vi anledning att vänta oss en kraftig ökning av intressedrivet handlande. Men också omvänt, om belöningsystemet plötsligt påtagligt avviker från tidigare sed, bör vi vänta oss ett de kränkta uppror, ett normbestämt kollektivt agerande. Historikern Edward Thompson (1992) har berättat för oss om det senare. Hans begrepp om "den moraliska ekonomin" har på ett fruktbart sätt överförts till nutida arbetsmarknadsrelationer av Peter Swenson (1989). Efter en tid torde både egennyttan och den moraliska upprördheten sjunka tillbaka, men någon grund att anta den ena eller den andra inom överskådlig tid generellt tenderar att gå tillbaka till *status quo ante* kan jag inte se.

Normativa och andra sociala system: rollspel och marknader

Tematiska sociologiska läroböcker (tex Allardt 1985, Aubert 1979) har haft en tendens att ge en allmän definition av social roll, att peka på dess centrala plats i sociologisk begreppsbyggnad och att ge en del åskådliga exempel. Om skillnaden och samspelet mellan intressehandlande och normhandlande har de i allmänhet varit tysta. Den tidigare sociologiska behandlingen av normer och roller lämpar sig också dåligt för en analytisk diskussion av olika slags handlande.

Därvidlag finns det en beaktansvärd punkt i Giddens' (1984:86) understrykande av en slutsats från tidigare kritik av rollbegreppet: "Begreppet roll . . . har en viss begreppslig precision bara om det tillämpas i sociala interaktionssammanhang, där normativa rättigheter och skyldigheter förknippade med en specifik identitet är relativt klart formulerade." Men uppenbarligen anser Giddens, att sådana tydligt normerade handlingssammanhang är sällsynta eller på annat sätt marginella, eftersom han i övrigt bortser från dem.

Det tror jag är ett misstag. Varje utvecklat modernt samhälle har åtminstone två nationalscener, där stora, betydelsefulla rollspel uppförs varje dag. Den ena är vad som i Sverige numera kallas *arbetsliv*, med dess långa lista med yrkesroller. Den andra är det *organiserade representationsystemet*, i den statliga och kommunala demokratin och i medlemsorganisationer av skilda slag. Vad vi som yrkesutövare, politiker, styrelseledamöter och årsmötesdeltagare ska göra, inte får göra och bör göra eller undvika är i hög grad inskrivet i våra rollhäften.

I båda fallen förefaller det mig som om rollnormernas mängd och tyngd snarare ökat än minskat över, säg, de senaste årtiondena. Mer kvalificerade arbetsuppgifter, spridning av professionaliseringstendenser, och ökningen av serviceuppgifter oavsett skicklighetskrav har alla tenderat att öka normeringen av arbetslivet, av betydelsen av lärande och beaktande av regler för hur arbetet ska göras. I varje fall i en del länder, och Sverige bland dem, har deltagandet i medlemsorganisationer ökat betydligt under efterkrigstiden. Nästan överallt märks också en påtaglig tendens till professionalisering av politiken, med åtföljande normer om professionalitet.

På andra områden däremot har utvecklingen gått i motsatt riktning. Kön-, ålder- och familjeroller har påtagligt minskat i omfattning och precision, liksom grannskapsnormer, lokal social kontroll. Hur normernas netto förändrats under senare tid ska jag här avstå från att uttala mig om.

I stället ska jag understryka den andra sidan av en precisering av normativa handlingssystemets betydelse, nämligen deras *begränsning*. Vi har

också handlingssystem, där det sas normala är ett intressebestämt handlande, ett beaktande av situationsalternativens konsekvenser för aktören själv. *Marknader* är sådana handlingssystem.

Arbetsmarknaden, företagmarknaden och konsumentmarknaden är de centrala marknaderna. Marknaderna och rollteatrarna är vare sig orelaterade till eller nödvändigtvis konkurrerande med varandra. På arbetsmarknaden avgörs vårt tillträde till och ersättning för yrkesrollerna. Många yrkesroller består i att tillämpa normer om företagets intresse på de marknader där företaget opererar. På konsumentmarknaden finns såväl de mer eller mindre rationella konsumenterna som spelarna av köns-, ålders- och livsstilsroller.

En marknad som system där teaterbiljetter till rollspelen fördelas kan man tänka sig, och har också analyserats, även till andra scener än yrkeslivets. Biljettfördelning till äktenskaps- och mera generellt sängkammarscener (jfr Becker 1991:kap 4) kan ses som en marknad, och partiets och intresseorganisationers tävlan om makt är intressestyrt handlande, under vissa normativa (ideologiska) begränsningar, och deras relationer sinsemellan torde i flera avseenden kunna analyseras på liknande sätt som en marknad mellan företag.

I de sociala gångarna mellan normativa rollspel utanför sammanhängande marknadssystem, i pekuniär eller icke-pekuniär bemärkelse, bör vi nog vänta oss, mer än något annat, ett slumpmässigt handlande, inom ramen för en mycket generell kulturell normering.

Hursomhelst, poängen med det här avsnittet är att samtida samhällssystem innehåller stora delsystem av handlingssammanhang, som skiljer sig åt i den omedelbara bestämningen av typiskt handlande: i intressehandlande och normhandlande. Samtidigt som dessa delsystem är interrelaterade med varann. För den analytiske sociologen finns det alltså anledning, att oavsett metasociologisk ståndpunkt, studera både normstyrt handlande och sk rationella val.

Normsystems uppbyggnad och rationalisering

Normer bör inte i första hand ses som enskilda påbud eller förbud, utan som element i ett komplex av normer. Normkomplex torde i allmänhet, liksom de särskilda normsamlingar vi kallar rättssystem (jfr Habermas 1992:25ff, 309ff) vara hierarkiskt ordnade, med övergripande principer och tillämpningsregler, med normer av olika tyngd. Härigenom får normsystem en viss flexibilitet och, sett ur en annan vinkel, det normativa handlandet ett visst mått av variationsmöjligheter.

Högst upp i den styrande normativa hierarkin finns djupt internaliserade, inte nödvändigtvis fullt medvetna värderingar. När vi inte följer

dem, eller när någon i vår nära/betydelsefulla omgivning inte gör det, känner vi olust, skam, avsky. Ett par vardagliga och välkända exempel gäller personlig hygien, normen om renhet, fräschhet och sk vårdat utseende, och rumshygien, städning. Den senare illustrerar också (historiskt-socialt uppkomna) könsdifferenser. I de flesta samtida samboförhållanden tycks det vara så, att i kvinnans normsystem är värderingar av rumslig renhet och ordning starkare och djupare internaliserade än hos mannen, där städnormen ofta tenderar att uppfattas som ett yttre påbud. – Djupt internaliserade värderingar uppfattar aktören mer som något självklart än som något tvingande, medan normer lägre ner i aktörens normhierarki oftare och lättare upplevs som begränsningar, frihetsinskränkningar (Jfr Turner 1989:96-7).

Normkonstellationerna kan vi göra mer hanterbara genom att skilja mellan tre huvudtyper, *uppträdande-*, *utförande-* och *fördelningsnormer*. Uppträdande- eller uppförandenormer reglerar hur man bör bete sig som medlem av ett socialt system, implikationerna av att tillhöra ett socialt kollektiv. Bourdieus (1979:190) begrepp "habitus" är ett exempel på (en formulering av) ett allmänt överordnat värderingskomplex i en normhierarki. Men det hänför sig ju i första hand till uppträdandenormer, till värderandet av olika slags uppförande och till genererandet av ett visst uppträdande.

Utförandenormer gäller aktörens förväntade bidrag till systemet eller kollektivet, alltså arbetsmoral, samarbetsförmåga, "laganda", "kompis-skap". Fördelningsnormer handlar om rättvisa och orättvisa inom systemet, i fråga om möjligheter, risker, belöningar, straff. Elster (1992) har i sitt forskningsprojekt om lokal rättvisa – närmast med avseende på organtransplantationer, tillträde till elitutbildning och avsked från jobb – på ett fascinerande sätt visat på mångfalden i fördelningsnormer och deras användning. För ett kort översikt över teoribildningen om "distributiv rättvisa", som är ett socialpsykologiskt forskningsområde, se Fredholm (1989:88ff).

Ett av den individualistiska normanalysens mest intressanta teoretiska bidrag är Colemans (1990:247-8) distinktion mellan en norms *måltavlor (targets)* och dess *förmånstagare (beneficiaries)*, dvs mellan dem som har att följa normen och dem som har fördel av den. Mellan de båda mängderna är flera kombinationer tankbara, men polariteten är vad Coleman kallar *conjoint* och *disjoint norms*, dvs gemensamma och åtskilda normer. Mäns normer för kvinnors kyskhet och monogami är ett historiskt viktigt exempel på en *disjoint*, åtskild norm, liksom vuxnas normer för hur barn och ungdomar ska bete sig. Dubbelmoral, i strikt mening, är det typiska uttrycket för *disjoint norms*.

I andra sammanhang (Therborn 1991, 1993) har jag hävdat, att det är inte normförklaringar som ensamma utmärker sociologin som samhälls-

vetenskap, utan förklaringar med hänvisning till aktörernas kulturella tillhörighet och strukturella lokalisering. Hur förhåller sig då normer till dessa grundbegrepp? Mycket kort kan man svara följande.

Låt oss ta de tre huvudaspekterna av kulturell tillhörighet först, identitet, kognitiv kod och värderingar. Att internalisera ett normsystem inrymmer men är inte liktydigt med en identifikation med normsändaren, normkällan. I identifikationen ligger också, och först och främst, en gränsdragning, mellan jag och du, mellan oss och dem. Den gränsen är ofta en gräns för en norms tillämpningsområde. Mot "dom" kan, rentav bör, man uppträda annorlunda än mot någon av "oss". Ett tragiskt aktuellt exempel på detta är de etniska krigens grymheter, som i dagens fd Jugoslavien och delar av fd Sovjetunionen.

Att uppfylla uppträdandenormer innebär att man lärt sig den kognitiva kod som kännetecknar en given kultur. Men den som lärt sig denna kod och dess sociala grammatik riktigt, har vanligen internaliserat den så djupt att hon inte uppfattar den som en norm. Utförande- och fördelningsnormer härrör kanske mindre problematiskt från kulturens värderingar.

I den strukturella lokaliseringen ligger både en rolltilldelning och en uppsättning resurser/begränsningar att nå överordnade sociala målsättningar, med varierande effekter på anslutning till de normativt legitima medlen att nå dessa mål. (Merton 1957: ch. V). Samtidigt inrymmer den strukturella lokaliseringen också en strukturering av rationella intressen, t ex efter kön eller klass. Med andra ord, en annan förklaring till att aktörer kan handla olika i likartade situationer.

Det är viktigt att beakta normsystemens utveckling i det moderna. I dagens utvecklade samhällen är normer inte bara och inte främst omedvetna "folkways" (Sumner 1906). De kan fungera som *bargaining chips*, i förhandlingar om rättvisa. Rättssystemet följer inte längre principen *Fi at justitia, pereat mundi*, utan är i växande utsträckning konsekvensorienterat. (Luhmann 1992:68-9; Strömholm 1979:172-3) Rätten används som instrument för samhällelig styrning. Som sådant har den under senare tid kommit att omformas till att fokusera generella utförandenormer snarare än procedurmässiga uppträdandenormer, från regelstyrning till målstyrning, vilken antas vara mera situationsflexibel. (Se vidare Rothstein 1992.)

Det ovannämnda illustrerar normsystemens rationalisering, i Webersk mening, en process som ytterligare komplicerar relationerna mellannormativt och intressestyrt handlande, utan att reducera det ena till det andra.

Normers uppkomst och fall

Om vi lämnar frågan om normers ursprung åsido och ställer den mera näraliggande frågan: När och hur uppkommer nya normer, har Coleman (1990:249ff) gett oss några viktiga ledtrådar. Sociala normer uppkommer, därför att en uppsättning aktörers handlande har effekter också för andra aktörer. De som påverkas av andra aktörers handlingar kan förväntas söka normera dessa i önskvärd riktning. Om de lyckas beror på maktförhållandena mellan dem som gynnas och dem som skadas av ett visst handlande. Alltså, efterfrågan på sociala normer uppstår när våra handlingar påverkar andra människor. Om denna efterfrågan blir effektiv och normer etableras, beror på förmånstagarnas makt.

”Förmånstagare” ska här inte ses i någon snäv mening av materiell fördel. De innefattar likaväl ideologiskt engagerade människor, som vill att andra människor ska uppträda som, t ex, goda patrioter, goda kristna/muslimer eller som sunda nykterister och icke-rökare. ”Externaliteterna”, effekterna på omgivningen av en aktörs handlande, är alltså inte nödvändigtvis empiriskt givna – som exempelvis i rattfylleririsker och passiv rökning. De kan också skapas utifrån vissa överordnade värden och ideologier, av rörelser och profeter.

En annan variant är att normer uppkommer genom ett antal samsamband relaterade aktörers *identifiering* med en potentiell normkälla, med hennes eller hans (eller gruppens) uppträdande. En berömd typ av sådan identifikation är Mertons (1957:283ff) normativa referensgrupper. Uppträdandet normeras då för att uttrycka och vidmakthålla denna identitet.

Härmed har vi också tre huvudförklaringar till att normer försvagas, vittrar ner, blir obsoleta, glöms och/eller ersätts:

För det första, en förändring i handlingars betydelse för olika aktörer. Om en viss sorts normerade handlingar minskar i betydelse för normens förmånstagare, t ex genom att förmånstagarnas strukturella lokalisering förändrats, kan vi vänta oss en försvagning av normen.

För det andra, en förändring av maktförhållandena mellan en norms måltavlor och dess förmånstagare, i de fall där dessa båda grupper inte (i stort sett) sammanfaller. Om måltavlornas relativa makt ökar, ökar också trycket på en normativ förändring.

Om, slutligen, identifikationen med en given normkälla minskar – t ex genom rutinisering av karisma, generationsväxling, normkällans nedlag i något relevant avseende, eller social distansering mellan norm-sändare och normmottagare – bör normen försvagas.

I det första och det tredje fallet har vi att göra med vad Merton träffande kallat ”normerosion”. I det andra fallet kan vi med Merton tala om normmotstånd, när den nödvändiga makten hos normens förmånstagare är oviss eller saknas. Normerosion och normmotstånd är va-

rianter på ett socialt fenomen som Merton pekade på redan på 30-talet, nämligen strukturerat, rentav ”institutionaliserat” kringgående av normer (*norm evasion*) (För en sammanfattande diskussion av Mertons tänkande härvidlag, se Sztompka 1986:216ff). Det torde ha sin grund sviktande identifiering med normsändaren och, framför allt, i en glipa i maktförhållandena mellan normkälla och normens måltavla. Sådana glipor, större eller mindre, är vanliga mellan föräldrar-barn, lärare-elever, chefer-underordnade, präster-församlingsmedlemmar, statsmakt-medborgare. Vanligen är normens direkta fördelar för förmånstagarna antingen svåra att avläsa eller diffusa till sin innebörd, medan fördelarna av ett kringgående har påtagliga fördelar för den som bryter mot normen och kringgåendets nackdelar är obefintliga eller ovissa för tredje part. Husbehovsmuggling av alkohol och tobak är ett karakteristiskt exempel.

I moderna, differentierade samhällen finns det också en annan typ av normativ spänning mellan medborgarna i gemen och det juridiska systemet. I det senares differentiering och specialisering ligger en särskild vikt vid procedurregler och riktigt förfarande enligt rådande bestämmelser, som kan komma i konflikt med ”det allmänna rättsmedvetandets”, ofta massmediaväckta, uppfattning om rättvisa i sak. En konflikt, med andra ord, mellan det formella juridiska beslutfattandet utan (särskilda) hänsyn till de vidare sociala konsekvenserna – som ju är karakteristiskt för allt normativt handlande – och medborgarnas mera substantiella rättviseuppfattning.³

Normens vägar slingrar sig fram i många trakter. Även om sociologins analytiker också trampar andra stigar, förtjänar normerna mycket mer belysning än vad vi bestått dem med under lång tid.

NOTER

¹ Laurin (1986:386, 391). Måttet är standardiserade regressionskoefficienter. Laurin anger också ett signifikant samband mellan inkomstfusk och uppfattningen att straffen för skattebrott är för stränga. Hur det ska tolkas utreds inte, och av hans egna data (ss. 184, 372) framgår att underlaget är bräckligt.

² Giordanos historiska och makrosociologiska förklaring förefaller mig mer upplysande än den som Edward Banfield (1958) gav i sin klassiska studie av den ”amoraliska familismen” i en syditaliensk småstad, nämligen föräldrarnas slappa uppfostran av sina barn, de förnas tolerans av de senares oansvarighet och själviskhet, samt föräldrarnas godtyckliga bestraffningar.

³ Det sk Lindomefallet, där en av två rånare slagit ihjäl en gammal man och där båda frikändes, eftersom det inte kunde bevisas vem som var den skyldige, upprörde många medborgare och är ett exempel på ovanstående.

REFERENSER

- Alexander, J. (1992) 'Shaky Foundations', *Theory and Society* 21:2 (April 1992), 203–17.
- Allardt, E. (1985) *Sociologi*. Sthlm: AWE/Gebers.
- Aubert, V. (1979) *Sociologi: Socialt samspel*, Sthlm: AWE/Gebers.
- Axelrod, R. (1986) 'An evolutionary Approach to norms', *American Political Science Review* 80, 1095–1111.
- Banfield, E. (1958) *The Moral Basis of A Backward Society*. New York: The Free Press.
- Becker, G. (1991) *A Treatise on the Family*, Cambridge Mass, Harvard Univ. Press, rev. ed.
- Becker, H. (1963) *Outsiders*. New York: The Free Press.
- Bojadshева, M. (1991) 'Zurück zum normalen Staat', *Sofioter Nachrichten* 28.6–4.7.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction*. Paris, Ed. de Minuit.
- Coleman, J. (1990) *Foundations of Social Theory*, Cambridge Mass., The Belknap Press.
- Elster, J. (1989) *The cement of society*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elster, J. (1992) *Local Justice*, New York, Russel Sage Foundation.
- Fredholm, E. (1992) *Sin lön värd*. Göteborg: Sociologiska institutionen.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Giordano, C. (1992) *Die Betrogenen der Geschichte*, Frankfurt, Campus.
- Habermas, J. (1992) *Faktizität und Geltung*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Hechter, M. (1987) *Principles of Group Solidarity*, Berkeley, University of California Press.
- Laurin, U. (1986) *På heder och samvete*, Sthlm, Norstedts.
- Lemke, C. (1991) *Die Ursachen des Umbruchs 1989*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1991) *Soziologie des Risikos*, Berlin, de Gruyter.
- March, J. & Olsen, J. (1989) *Rediscovering Institutions*, London, Macmillan.
- Matza, D. (1969) *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs N.J., Prentice-Hall.
- Merton, R. (1957) *Social Theory and Social Structure*, Glencoe III., The Free Press.
- Michnik, A. (1992) *Der lange Abschied vom Kommunismus*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.
- Münch, R. (1992) 'Rational Choice Theory: A Critical Assessment of Its Explanatory Power', in J. Coleman & T. Fararo (eds.), *Rational Choice Theory*, London, Sage, pp. 137–60.
- Rothstein, B. (1992) *Den korporativa staten*, Sthlm, Norstedts.
- Rossi, P. & Berk, R. (1986) 'A Conceptual Framework for Measuring Norms', in J. Short (ed.), *The Social Fabric*, Beverly Hills, Sage, pp. 77–105.
- Scull, A. (1988) 'Deviance and Social Control', in N. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*, Newbury Park, Sage, pp. 667–93.
- Strömholm, S. (1979) *Idéer och tillämpningar*, Sthlm, Norstedts.
- Sumner, W. (1906) *Folkways*, Boston, Ginn & Co.
- Swenson, P. (1989) *Fair Shares*, Ithaca N.Y., Cornell University Press.
- Therborn, G. (1991) 'Cultural Belonging, Structural Location, and Human Action', *Acta Sociologica* 34.
- Therborn, G. (1993) 'Sociology as a Discipline of Disagreements and as a Paradigm of Competing Explanations: Culture, Structure and the Variability of Actors and Situations', in P. Sztompka (ed.), *Agency and Structure: Re-orienting Social Theory*, Philadelphia, Gordon & Breach (under tryckning).
- Turner, R. (1989) 'The Paradox of Social Order', i J. Turner (ed.), *Theory Building in Sociology*, London, Sage, 82–100.
- Ullmann-Margalit, E. (1977) *The emergence of norms*, Oxford, Clarendon Press.

SUMMARY

Göran Therborn

The Question of Norms

Norms have three functions: They define, describe and pre/proscribe. For sociology, the important thing is that norms are rules of conduct. But not all action is rule-governed. There is also rational (instrumental) action, as studied by rational choice. Most concrete actions are both normative and rational. To what extent actions are normative and to what extent they are rational is an empirical matter. Important questions for an empirical approach to social norms include the following: What are the conditions favouring normative and rational action respectively? What are the most important types of social norms and how do they work? When do norms emerge and when do they cease to affect action?